

ALFIYA YUSUPOVA
RUSYA, TATARISTAN

XIX YÜZYILDA TATAR DILININ İKİ DILLI SÖZLÜKLERİ VE ONLARIN YAPILIS NEDENLERE

Anahtar kelime: XIX yüz, Rusça-Tatarca ve Tatarca–Rusça, sözlük, karşılaştırma

XVII – XVIII yüzyıllarda çok sayıda çeşitli iki dil sözlükleri neşir ediliyor. Onlar birkaç amaca esaslanarak hazırlanmışlardır. İlk olarak Tatarca öğrenerek Rus ve Tatar milletleri arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri sağlamak, diğer taraftan ise Rusya devletinin yerel hakimliklerinde çalışma amacıyla Tatarca konuşabilen adamları hazırlamak için bu tür sözlüklere ihtiyaç yaşamıştır. Aynı zamanda Rusya tarihini öğrendikleri zaman Tatarca yazılmış olan tarihi kaynaklardan yararlanmak için çarlık hakimiyetinin hıristiyanlaştırma siyasetini gerçekleştirmek için Tatarca bilen misyonerleri yetiştirmek iki dil sözlüklerinin meydana çıkmasını sağlamışlardır. Tatar dilinin tarihi mirası olarak bu sözlüklerin önemi çok büyüktür (M.Nogman, 1969; 112).

XVIII yüzyılda Tatar sözlük biliminin en büyük başarısı olan S.Helfin'in elyazılı sözlüğü (1785) düzenleniyor. Diğer sözlüklerden o düzenliliği, Rusça kelimelerin anlamları daha derin, daha konre belirlenilmiş olmasıyla farklıdır.

Rusya'da Tatar dilini öğrenme ihtiyacı gittikçe artıyor.1803 yılında Rusya İlim Akademisinde Humanitar Bölümü yeniden kalkındırılıyor. Moskova, Kazan, Harkov Üniversitelerinde Doğu Dilleri Bölümü açılıyor. Çeşitli öğretim kurumlarında Tatarca dersleri verilmeye başlıyor. Çarlık Rusya'nın Doğu siyaseti, misyonerlik akımı Tatarca bilmeyi talep ediyor. Rus ve Tatar milletleri arasında ticari-ekonomik, sosyal-siyasi ve kültürel bağlantıların yaşaması iki dile ihtiyacı yaratıyor.

XIX yüzyılda toplam olarak 19 iki dil sözlüğü neşir ediliyor. Onlardan 16 Tatarca-Rusça sözlük ve sadece 3 tanesi Rusça-Tatarcadır. Tatarca'nın birinci dil olması ilk sırada onların Ruslara Tatarca öğretme amacıyla düzenlenmesini göstermekte.

İ.Giganov'un Tatar Sözlük Bilimi Alanındaki Faaliyeti

İ.Giganov, Avrupa türkologları arasında ilk olarak Tatar dili gramerini düzenliyor. Bu çalışma 1798 yılında tamamlanıyor ve 1801 yılında yazar vefat ettikten sonra neşir ediliyor.

Gramer kitabı hariç İ.Giganov'un daha iki sözlüğü bulunmakta. Bunlar – 'Slova korennyie, nujneşkiye k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskogo yazıka...' (Tatarca öğrenenler için gerekli olan esas kelimeler sözlüğü) (SPb., 1801) ve 'Slovar rossiysko-tatarskiy' (Rusça-Tatarca Sözlük) (SPb., 1804).

İ.Giganov'un 'Slova korennyie, nujneşkiye k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskogo yazıka, sobrannıye v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem tatarskogo yazıka İ.Giganovim i Yurtovskimi mullami svidetelstvovanniye' (Tobolsk Baş Okulu Tatarca öğretmeni tarafından toplanılmış olan ve Yurt mollaları tarafından kanıtlanan Tatarca öğrenenler için gerekli olan

esas kelimeler sözlüğü) (SPb., 1801, 75 s.) sözlüğünde kelimeler konulara bölünmüş. Konusal gruplar arasında ‘Devlet düzeni’, ‘Ev-yer’, ‘Yiyecekler’, ‘Giyseler’, ‘Öğrenme – öğrenim araçları’, ‘Hava durumu’, ‘Hayvanlar’, ‘Bitkiler’, ‘Böcekler’, ‘Taşlar’, ‘Nitelikler’ diye adlandırılan gruplar bulunmaktadır. Kelimeler arasında dilimizde bugün bile aktif kullanılagelen sözcükler de bulunmaktadır. Esasta onlar Doğu lehçelere ait olan ses kurallarına uymaktadır.

Sözlükte Sıbrıya Tatarları yani Doğu lehçesi temsilcileri diline ait sözcükler büyük bir yer tutmakta. Onlar arasında yiyecek isimleri, hayat ve yaşam araçları, doğu olayalarını bildiren sözcükler vardır.

İ.Giganov’un 75 sayfadan oluşmuş olan sözlüğü, XIX. yüzyılın başında yayınlanmış olan ilk sözlüktür. Yapımı bakımından o, XVIII yüzyıl elyazılı sözlüklere çok yakındır. Bunun esas kanıtı olarak sözlüğün konular açısından düzenlenmesini gösterebiliriz.

İ.Giganov’un diğer sözlüğü ‘Slovar rossiysko-tatarskiy, sobranniy v Tobolskom glavnom narodnom uçilişçe uçitelem tatarskogo yazıka İ.Giganovım i mullami Yurtovskimi’ (İ.Giganov ve yurt mollaları tarafından Tobolsk Baş Milli Okulunda Düzenlenmiş Rusça-Tatarca Sözlük) diye adlandırılmıştır. O 1804 yılında Sankt Petersburg’ta neşir edilmiştir. Sözlük 672 sayfadan oluşmuş. Rusça kelimelerin söze söz çevirisi verilmiş. Tercümele kısa ve kolayca anlaşılabilir. Sözlüğün düzenlenilmesi mükemmel çağdaş sözlüklerin yapısına çok yakın. Kelimeler Rus alfabesi esasında verilmiş, çok yerde bu düzen sadece ilk harflere değil sonrakilere de aittir.

Sözlüğün her sayfasında kelimeler üç sütun olarak yerleştirilmiş. İlk sütünde alfabe düzeninde Rusça sözcük verilmekte, ikinci sütünde Rusça harflerle kelimenin Tatarca söylenişi verilmekte, üçüncü sütünde ise Arapça harfleriyle Tatarca tercümesi verilmekte. Dayanaklı alfabe düzeni, yazarın sözlük yazma-düzenleme kurallarını iyi bilmesini göstermektedir. O, sözlüğü kullananlar için de çok uygundur. Bazen verilmiş olan sözcükten sonra onunla aynı kökten yapılmış olan veya eş anlamlı kelimeler de verilmiştir. Bu durumlarda alfabe düzeni bozulmakta. Bu metot sözlüğü kullanma işini daha da kolaylaştırmaktadır ve Tatar dili leksikasını (kelime bilimini) daha çabuk ezberlemeyi kolaylaştırmada büyük rol oynamaktadır.

‘Slovar Rossiysko-tatarskiy’ (Rusça-Tatarca Sözlük) çalışmasındaki kelime zenginliğinin esasını o dönem Tatarca konuşma ve yazı diline ait olan, aynı zamanda Sıbrıya Tatarları konuşmasında kullanılagelen sözcükler oluşturmaktadır. Onların bir grubu modern Tatar edebi dili ve Doğu lehçesinde kullanılmaktadır.

Böylece, İosif Giganov’un ‘Rusça-Tatarca’ sözlüğünde o dönem için önemli olan genişçe kullanılan sözcükleri iyice yansıtmış. Esasen bu sözlük, anadilimizin ve Sıbrıya Tatarları lehçesinin zengin kelime hazinesini kapsamış. Kullananlara yararlanmakta uygun olsun diye yazar onu alfabe esasında düzenlemiş. Bu çalışma yapısı bakımından o dönem taleplerine uymaktadır. Sözlük, o dönemde ve bugün bile dili öğrenenler için değerli bir çalışmadır. O, dilimizin ayrıca Doğu lehçesinin bir asır önce olan görüşünü gözlemekte, modern dilimizle karşılaştırarak öğrenmekte yardımcı oluyor.

Yukarıda gösterdiğimizce İ.Giganov, iki dil sözlük yazarıdır. Söz konusu sözlükler bir diğerinden çok yönden farklıdır. İlk olarak sözlüklerin büyüklükleri. ‘Slova korenniye, nujneyşiy k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskogo yazıka...’ (Tatarca öğrenenler için gerekli olan esas kelimeler sözlüğü) (SPb., 1801) sözlüğü 75 sayfadır, Tatar dilbilgisine ek halindedir. ‘Slovar rossiysko-tatarskiy’ (Rusça-Tatarca Sözlük) (SPb., 1804) ise 680 sayfalık bir kitaptır. İ.Giganov’un 1801 yılında yazılmış olan sözlüğü konulara bölünerek düzenlenmiş ve basit halk yaşamının bütün taraflarına ait olan sözcükleri toplamış. 1804 yılındaki sözlüğü ise alfabe esasında düzenlenmiş. Bu düzen, sözcüğün sadece ilk harfine değil ondan sonra gelen harflere de aittir. Demek ki, İ.Giganov sözlük yapma-düzenleme kurallarını iyice bilmiş. Bazen yazar, alfabe düzeninde gelen sözcüklerin anlamını belirleme,

genişletme veya diğer anlamlarını belirleme amacıyla o sözcüklerin eş anlamlılarını da getirmiş. Bu zaman alfabe düzeni bozulmakta.

1804 yılında neşir edilmiş olan sözlükte yazarın esas amacı olarak Tatar kelime zenginliğini toplamak değil, belki de Tatarca konuşmayı kolay öğrenmektir. Buna kanıt olarak sözlükte sıkça rastlanan tamlamaları, bazı ifadeleri, deyimleri, hayatın bazı alanlarına ait cümleleri gösterebiliriz. Yazar, yansımaları ve modal kelimeleri de bağımsız kelime türleri olarak kabul edilmesini öneriyor.

Önemli olanı da sözlüklerin her ikisinde söze söz tercüme verilmekte. Yazar, kendisi yaşamış olan ülkenin lehçesinde kullanılagelen her varyantı göstermekte. Sözlüklerde Doğu Sıberya Tatarları diline ait kelimeler yer tutmakta.

Genelen, İ.Giganov'un dilbilgisi alanındaki çalışmaları o dönemde Tatarca öğrenmek için çok yararlı ve etkili kullanımlar sanılmış. Onlar, Türk dillerini öğrenmede önemli yer tutmakta. Şimdi ise söz konusu çalışmalar, o dönemin dilinin kelime hazinesini öğrenmek, ayrıca Doğu lehçelerini araştırmak için zengin kaynaktır.

A.Troyanskiy sözlüğünün tarihi ve dil özellikleri açısından tahlili

A.Troyanskiy, kendisinin gramerleri ve sözlüğüyle tanınmış olan bilim adamıdır. Onun 'Kratkaya tatarskaya grammatika, v polzu uçaşçegosya yunoşestva, soçineniye svaşçennika Aleksandra Troyanskogo' (Genç öğrencilere adına yazılmış olan Din adamın Aleksandr Troyanskiy eseri kısa Tatarca dilbilgisi) çalışması 1814 yılında Sankt Petersburg'ta, ve aynı gramer kitabının ikinci baskısı Kazanda neşir ediliyor. Yazarın daha bir gramer kitabı 'Kratkaya grammatika tatarskogo yazıka' (Tatar dilinin kısa dilbilgisi) diye adlandırılmış. O, 1860 yılında yazar vefat ettikten sonra Kazan'da neşir edilmiş.

A.Troyanskiy'in Tatar sözlükler bilimine katkısı çok büyüktür. Fakat bugüne kadar bilim adamının sözlükleri yeterince araştırılmamış ve onların değeri biçilememiş. Çalışmanın adı, 'Slovar tatarskogo yazıka i nekotorih upotrebitelnih v nyem rečeniy arabskih i persidskih, sobranniy trudami i tşçaniyem uçitelya tatarskogo yazıka v Kazanskoy seminarii svaşçennika Aleksandra Troyanskogo i napeçatanniy s dozvoleniya komissii duhovnih uçişilşç'(Kazan Diniyet Okulu Tatarca öğretmeni din adamı Aleksandr Troyanskiy tarafından toplanılmış ve yazılmış ve Diniyet Okulları Heyeti izniyle neşir edilmiş Tatarca ve onda kullanılan bazı Arapça ve Farsça kelimeler sözlüğü). Birinci cilt 1833 yılında Kazan Üniversitesi yayınevinde neşir ediliyor. O, 629 sayfadan oluşmakta, orada 15 bini aşırı (15367) kelime toplanılmakta. İkinci cilt ise 1835 yılında basılmış, 340 sayfadan oluşmakta. Bu ciltte yaklaşık 6800 kelime bulunmakta.

Sözlüğü neşir etme izni 31 Aralık 1829 yılında verilmiş. İlk sayfasında aşağıdaki mısralar bulunmakta: 'Diniyet Okulları Heyeti dergisinde kaydedilen 1829 yılın 31 Aralık tarihle bu heyetin kontrolü altındaki öğretim kurumlarında kullanma amacıyla neşir edilmeye izin verilmiştir. Kazan Diniyet Okulu Rektörü, Arhimandrit ve Kavalier Öeofan'

Sözlüğün yapısına geldiğimizde, o, alfabe esasında düzenlenen Tatarca-Rusça sözlük. Bu sözlükte fonetik (ses) varyantları ayrı sözcük olarak kaydedilmiştir.

Jeografik terimler, halk isimlerinin bulunması sözlüğe ilgi vermekte.

Yazar, kelimelerin etimolojisine dikkat etmekte ve her sözcüğün hangi dile ait olduğunu göstermekte. Örneğin sözcüklerin yanında 'Arapça', 'Farsça' gibi belgeler vardır. Örneğin, **pişe** (Farsça) – el işi, sanat işi (C.1, s. 259), **tehsin** (Arapça) – övgü (C.1, s. 281), **teferric** (Arapça) – neşe, eğlenme, eğlence (C.1, s. 331), **teferrik** (Arapça) – bölünme, ayrılma, bölüm, boşanma (C.1, s.331), **çeşm** (Farsça) – göz (C.1, s. 467), **ateş** (Farsça) – ateş (C. 1, s.9), **cifit** (Arapça) – eş, karı (C.1, s. 401). Yazar, sadece Tatar dilinde passiv olan, nadir kullanılan yabancı kelimeleri göstermektedir. Böylece birinci ciltte 374 Arapça, 162 Farsça kelime, ikinci ciltte ise 283 Arap ve 23 Farsı sözcüğü yer almakta. Fakat sözlükte kaydedilen Arapça-Farsça yabancı kelimeler sadece bunlarla sınırlanmıyor.

Yazar, bazı kelimelerin yanında parantezler içinde ‘bitki’, ‘ağaç’, ‘elbise’, ‘yemiş’, ‘hayvancık’, ‘ot’, ‘balık’, ‘hastalık’, ‘dilbilgisi terimi’ diye kelimelerin anlamlarını belirlemektedir. Fakat bu notlar heryerde verilmemektedir. Yazar, okuyucu tanımayan, daha passiv kullanılan sözcükleri de belirlemiş diye zannediyoruz.

A.Troyanskiy’in çalışmasında çağdaş Tatar dilinde bulunmayan fakat çağdaş Türk dilinde aktif şekilde kullanılan sözcüklere de rastlamaktayız. Örneğin, **anahtar** – ключь (C.1, S. 72), **yağ** – масло (C.2, S. 301), **temiz** – чистый (C.1 S. 369), **pencere** – окно (C. S. 262), **beber** - перец (C.1 S. 174), **bardak** – кувшинь (C.1 S. 182), **eldiven** - перчатки (C.1, S. 65), **ekrab** - ближній (C.1, S. 54).

Sözlüğün özelliği, sözcüklerin arasında jeografik terimlerin ve yer adlarının bulunmasıdır. Viç – Вена, Bahır Hazar – Каспий, Suyes deniz – Красное море (C.1, S. 578), Ağı dağı – Апаратские горы (c.1, s. 52), Kazak vilayeti – Украина (C.2, S.94), Çin ma çin – Китайь (C.1, S. 490), Rusya memleketi – Россія (C.1, S. 549), Canuez vilayeti – Генуя (C. S. 418), Sezair – Алжирь (C.1, S. 396), Tatar vilayeti – Татарія (C.1, S. 270), Yeni dünya – Америка (C.2, S. 312), Bagdan – Молдавия (C.1, S. 217), Pariz şeheri – Парижь (C.1, S. 255), Ermeniye Kebir – Великая Арменія (C.1, S. 27), Ermeniye Sagıyr – Малая Арменія (C.1, S. 27), Tuna – Дунайь (C.2, S. 26), Flaming vilayeti – Голландія (C.2, S. 55) v.b.

Sözlüğü araştırıp sonuçları çıkardığımızda aşağıdakileri belirlemeliyiz, A.Troyanskiy’in sözlüğü, XIX yüzyılın ilk yarısında neşir edilmiş olan en büyük Tatarca-Rusça sözlüktür. Sözlükte 20 bini aşırı söz ve söz şekilleri toplanılmıştır. Bu acayip bir büyük kelimeler hazinesi monografi şeklinde araştırılmalı, incelenilmelidir.

S.Kuklyaşev’in ‘Slovar k Tatarskoy Hrestomatii’ (Tatar Antolojisine Ek Sözlük)Sözlüğü

XIX yüzyılda Rusya’da Doğu dilleri ve Tatarca öğretme faaliyetleriyle Orenburg Nepluyev adını taşıyan kadetler okulu çok meşhürmüş. Bu öğretim kurumunda M.İvanov, M.Bekçurin, S.Kuklyaşev gibi öğretmen ve bilim adamları çalışmış. Onların hepsi kendi tecrübelerini esas alarak ders kitapları, sözlükler, kendi kendine dil öğretme kitapları, antolojiler yayımlamışlar. Onların biri, S.Kuklyaşev’in ‘Slovar k tatarskoy hrestomatii’ (Tatar Antolojisine Ek Sözlük) (Kazan, 1859. – 106 s.) çalışmasıdır.

S.Kuklyaşev’in ‘Slovar k Tatarskoy Hrestomatii’ (Tatar Antolojisine Ek Sözlük) çalışması 1859 yılında Kazan Üniversitesi yayınevinde neşir edilmiş. Sözlüğü neşir etmeye sansör İ.Gotvald izin vermiştir. Şimdi ise sözlüğün birkaç nüshası Kazan Devlet Üniversitesi kütüphanesinin nadir kitaplar bölümünde Gotvald vakfında bulunmakta.

Salihcan Kuklyaşev’in sözlüğü diğer sözlüklerden farklıdır. Bu tip sözlüklerden İ.Helfin, F.Katanov sözlükleridir. S.Kuklyaşev’in antolojisi ve ona ek olarak düzenlenmiş olan sözlüğü ilk sırada Tatar olmayan öğrenciler için hazırlanmıştır. Sözlüğün amacı, antolojide bulunan kelimelerin anlamını belirlemek, onları tercüme etmektir.

S.Kuklyaşev’in ders kitabı esas 3 bölümden ibarettir: sunuş (1-3 s.), metinler ‘İsa oğlu Amet’, ‘Şirzad ve Gülşedcan’, ‘İskandername’ v.b. (3-124 s.) ve sözlük.

‘Divan’a ek halinde yapılmış bu kitapta antolojinin anabölümüne yani 3546 kelimenin Rusça anlamı verilmektedir. Sözlük alfabe esasında düzenlenmiş, önceden Arapça kelimelerle yazılmış olan Tatarca kelimeler yazılmış, sonra Rusça tercümesi verilmiştir. S.Kuklyaşev kelimelerin anlamını metnin içindeki anlamına esaslanarak oldukça derin ve konkr olarak vermeye çalışmış.

Önemli olanı şu ki, Salihcan Kuklyaşev, A.Troyanskiy örneğinde semboller yardımıyla Arapça, Farsça, Kırgızça (Kazakça), Eski Tatarca ve Türkçe kelimeleri belirliyor. (*a. – znaçit arabskiya slova, p. – persid, k – kirgizskaya, t –turetskaya ili stariya tatarskiya slova, vişedşaya iz upotrebleniya, s – znaçit slovo sostavlennaya iz arabskih ili persidskih slov s pribavleniyem na kontse onuh tatarskih çastits ili galgolov*). Diğer sözlüklerde Tatarca kelimeler Arapça harfler ve yanında hemen Rusça kelimelerle verilmesine rağmen bu sözlükte

öyle bir durum gözüküyor. Bundan dolayı bazı kelimeleri okumak zorlaşıyor ve onların farklı okunuşları meydana çıkıyor.

Kelimelerin çoğu sesleri yönünden hiç değişmemişlerdir. Örneğin **ант** – ant, **эмер** – emir, **ау** – av, **аучы** – avcı, **баскыч** – merdiven, **балчык** – çağmur, **бүрек** – şapka, **табан** – taban, **таж** – tac, **табут** – tabut, **тән** - vucut **яз** – bahar, ilkbahar **кайдан** – nereden.

Yazar, bazı kelimelerin yanında anlamlarını, resimlerini de vermekte. Bu kelimeler, millet adı, dini terimler ya da milli özelliklerin kavramını taşıyan kelimelerdir. Örneğin, **умаç** – hamurlu çorba (19 s.), **дөддел** - 4. Arap Halifesi Ali'nin atı, **айбалта** – Kırgızların kurtları öldürme aracı olan balta (24 s.), **типтер** – Orenburg vilayeti yaşamış olan millet adı (31 s.), **естаршина** – birkaç köyün veya birkaç evin başkanı, **sur базары** – Orenburg şehrinde mayıs ayında dağ sıçanı satılan çareşinin adı.

Sonuçta sözlük iyi bir etki bırakıyor. O, bir taraftan metinleri anlamaya, kavramaya yardım etmekte, diğer taraftan da dil ve sözlükler bilimi tarihini öğrenmede önemli bir kaynak niteliğini taşımaktadır. Maalesef, çalışmalarda ve lingvistik araştırmalarda bu sözlük hiç dile bile alınmıyor.

L.Budagov'un 'Sravnitelny slovar turetsko-tatarskiy nareçiy, so vklyuçeniye upotrebitelneyşih slov arabskih i persidski s perevodom na russkiy yazık' (Tatar Türkleri ağızlarının en çok kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerini içeren ve onların Rusça tercümesiyle karşılaştırma sözlük) Sözlüğü

XIX yüzyılın ikinci yarısında meydana çıkmış olan iki dil sözlükleri arasında L.Z.Budagov sözlüğü, ayrıca ilginç bir çalışmadır. Diğer sözlüklerden o, özellikli kelimelerin toplanmış olması, Tatarca kelimelerle birlikte Türkçe kelimelerin de çok sayıda bulunması, A.Neval, Babur, Abu-l-Gazi eserlerine, Türk dillerinin Doğu sözlüklerini (bir dil sözlükleri, tercüme sözlükleri), Türk-Avrupa sözlüklerini, Türk folklor eserlerine esaslanmasıyla farklıdır.

L.Z.Budagov'un ilmi çalışmaları arasında zaman etkilerine baş eğmeyen ve Türk sözlükler bilimi tarihinde derin bir iz bırakan 'Sravnitelny slovar turetsko-tatarskiy nareçiy, so vklyuçeniye upotrebitelneyşih slov arabskih i persidski s perevodom na russkiy yazık' (Tatar Türkleri ağızlarının en çok kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerini içeren ve onların Rusça tercümesiyle karşılaştırma sözlük) sözlüğü, dilbilgisi alanında büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışma, şimdilik ilmi yönden incelenmemiş, çok ilginç leksikolojik materyelleri içermiş olmasına rağmen onun üzerine ne makaleler ne monografiler yazılmıştır.

Sözlük, 1869 yılında neşir ediliyor. O, Moskova şehri, Ermeni Caddesi, 2 numaralı evde yerleşmiş olan İlimler Akademisinin Asya Halkları Enstitüsünün Doğu Edebiyatı Yayınvinde hazırlanıyor ve Sankt Petersburg Emperator İlim Akademisinin yayınvinde neşir ediliyor. Onun sayısı çok değil, toplam 1500 tanedir. Bu sözlük, XIX yüzyılda neşir edilmiş olan sözlüklerin en büyüğüdür: 1 cilt – 810, 2 cilt – 415 sayfadan oluşmakta.

Sözlüğün ilk sayfasında yazar, kendisiyle ilgili bilgiler vermekte. O, kendisini Sankt Petresburg Üniversitesi doçenti, Asya Dairesinin beşinci sısnı dragomanı olarak tanıtıyor. İlk sayfada yazarla ilgili böylece bilgilir vermek, XIX yüzyılda çok yaygın bir olaymış.

Sözlüğün sunuşunda yazar, söz konusu çalışmanın yazılış amacını anlatmakta. Sözlüğün çğrencilere, devlet adamlarına ve tüccarlara sunulmuş olduğunu ve bundan dolayı sadece aktif şekilde kullanılan kelimeleri içerdiğini anlatmakta.

Sözlükte yer alan kelimeler Arapça kelimelerle ve Arap alfabesi esasında düzenlenmiş. Fakat her kelimenin Rusça harflerle okunuş şekli verilmekte. Bu, tabii ki, dile öğrenenin işini iyice kolaylaştırıyor. L.Budagov sadece bunlarla sınırlanmıyor, yukarıda gösterdiğimiz yazarlar gibi kelimelerin etimolojisine dikkat ediyor, sözcüklerin yanında onların hangi dilden alındıklarını belirliyor. Bu amaçla o özel kısaltmaları kullanıyor: a =

Arapça, alt. = Altayca, baş. = Başkurtça, buh. = Buharca, kaz. = Kazan, kir. = Kırgızca, p. = Farsça, tür. = Türkçe. Böyle olması- bize göre sözlüğün ilmi değerini de arttırmakta.

L.Z.Buagov'un 'Sravnitelny slovar turetsko-tatarskiy nareçiy, so vklyuçeniye upotrebitelneyşih slov arabskih i persidski s perevodom na russkiy yazık' çalışmasında yer almış sözcükler pek çok alanlara aittir. Sözlükteki kelimeleri akraba adları, yiyecekler, bitkiler, giyseler, kumaşlar, bulaşık, iş araçları, nesnelere, jeografik terimler v.b konularla ilgili gruplara ayırabiliriz.

Sözlüğün aşağıdaki özellikleri büyük öneme sahiptir: kelimelerin çoğu etimolojik açıdan anlatılmakta (ve çoğu zaman çok başarılı şekilde); terimler getirildiğinde (hakimiyet, hukuk, ilim, din v.b. terimlerde) onların hangi kaynağa veya edebiyata ait olduğunu belirleyen dipnotlar verilmekte. Jeografik terimler, Türk destanları ve folklor kahramanları listesi, hayat ve yaşam gerçekleri ve Türk milletlerinin örf-adetlerini bildiren bazı sözcüklere genelde kısaca anlatımlar eklenmiştir. Bu bildirimler, sözlüğe etimolojik ve kısmen ensiklopedik nitelikleri de eklemektedir. O kaynakları esas olarak almış olan L.Z.Budagov sözlüğü, Eski Türk edebiyatı ve tarihiyle ilgili eserler okunulduğunda iyice yardımcı etmişlerdir.

N.Ostroumov ve A.Voskresenskiy sözlükleri

XIX yüzyılın sonunda misyonerler Cemiyeti tarafından Hıristiyan dinini propagandalayan 72 kitabı neşir etmiştir. O yayımlar arasında N.Ostroumov'un 1876 yılında neşir edilmiş olan 'Perviy opit slovary Ostroumova narodno-tatarskogo yazık po vıgovoru kreşçennih tatar Kazanskoy gubernnii' (Kazan vilayetinin Hıristiyanlaştırılmış Tatar dili üzerine yazılmış Ostroumov'un ilk sözlüğü), 1892 yılında neşir edilmiş olan 'Tatarsko-russkiy slovar' (Tatarca-Rusça sözlük) ve 1894 yılında A.Voskresenskiy'in 'Russko-tatarskiy slovar' (Rusça-Tatarca sözlük)'ü de vardır.

N.Ostroumov, yüzlerce kitap yazarıdır. Onların arasında 'Perviy opit slovary Ostroumova narodno-tatarskogo yazık po vıgovoru kreşçennih tatar Kazanskoy gubernnii' (Kazan vilayetinin Hıristiyanlaştırılmış Tatar dili üzerine yazılmış Ostroumov'un ilk sözlüğü) (1876) ve 'Tatarsko-russkiy slovar' (Tatarca-Rusça sözlük) (1892) kitapları ayrıca büyük dikkate sahiptir.

A.Voskresenskiy daha çok tercüme işleriyle ilgilenmiştir. 1894 yılında 'Russko-tatarskiy slovar' (Rusça-Tatarca sözlük)'ünü neşir etmiştir.

Sözlüğün giriş kısmında aşağıdakiler yazılmıştır: '... bizim sözlüğümüz N.Ostroumov'un Tatarca-Rusça sözlüğüyle (Kazan, 1892) çok yakındır. Gramer kısmının esasında N.F.Katanov dersleri yerleştirilmiştir'.

Yukarıda söylediğimizce N.Ostroumov'un iki sözlüğü vardır. Birinci sözlük (1876) Kazan Emperor Üniversitesi Yayınevinde neşir edilmiş ve Hıristiyanlaştırılmış Tatarokulları için kullanma olarak teklif ediyor. Bu sözlük 145 sayfadan oluşmuş. Giriş kısmında Tatar dilinin tarihi, grameri, sesbilgisi ve morfolojisi ile ilgili belgeler verilmekte. N.Ostroumov'un 1892 yılında neşir edilmiş 'Tatarca-Rusça Sözlük'ünü misyonerler Cemiyeti sözlüğü diye adlandırmışlar. Sözlüğü üç kişi: N.İlminskiy, N.Ostroumov ve A.Voskresenskiy hazırlamıştır. Fakat ilk olarak bu işi N.Ostroumov başlıyor. O kelimeleri toplamış, N.İlminskiy neşir etmiş, A.Voskresenskiy ise N.İlminskiy'in yardımcısı olarak onun bu işini devam etmiş. Bu kitap 244 sayfadan oluşmuştur.

1876 yılında çıkmış sözlükten farklı olarak, bu sözlük modern edebi dile daha yakındır.

N.P.Ostroumov'un her iki sözlüğüne ayrı ayrı dikkat edelim. 1876 yılında neşir edilmiş olan kelimeler sayısına göre daha zengindir. Diğer iki sözlükten farklı olarak orada eskimiş, sadece ağızlarda kullanılan ya da hiç kullanılmayan kelimeler daha çoktur. Sözlük Rus alfabesine göre düzenlenmiş, bu yüzden aynı kökten yapılan kelimeler çeşitli yerlerde yerleştirilmiştir.

N.Ostroumov'un amacı, bu sözlük aracılığıyla Tatar milletine Hristiyan dinini tanıtmak ve bu dinle ilgili Tatarca kitaplar yazmaktır. N.Ostroumov'un 1876 yılında çıkmış olan kitabı 'şzlık' olarak adlandırılmasına rağmen o, Tatar milleti, tarihi, Tatar dili, Müslümanlar, misyonerler ile ilgili zengin belgeleri içermekte.

N.Ostromov'un 1892 yılına ait şzlığünün yapısıyla ilgili aşağıdakileri belirleyebiliriz: kitabın giriş kısmı çok kısadır. Orada sadece Tatarca harflerin yazılış düzeni (d, a, ya, u) ve noktalama işaretleri ile ilgili birazcık belgeler bulunmakta. Fakat kitabın esas bölümü, yani kelime zenginliği, ağızların çeşitliliği, eskimiş kelimeler, Arapça ve Farsça kelimelerin az olmasıyla farklıdır.

A.Voskresenskiy'in 374 sayfadan oluşmuş olan Rusça-Tatarca Sözlüğü Hristiyanlaştırılmış Tatarokullarından getirilmiş olan ders kitaplarından ve Kazan vilayetinin çeşitli köylerinden toplanılmış kelimelerden ibarettir.

Yukarıda gösterdiğimizce A.Voskresenskiy'in 'Rusça-Tatarca Sözlük'ü N.Ostroumov'un 1892 yılında neşir edilmiş olan sözlüğüne çok benzermiş. İki sözlük bütün iki yarısı gibi geliyor.

N.Ostroumov'un 189 yılında çıkmış olan kitabında verilmiş bir kavrama A.Voskresenskiy sözlüğünde rastlıyoruz.

Voskresenskiy'in sözlüğü üç kısımdan ibarettir: a) Kelimelerde Rus harflerinin kullanılması; b) vurgu; c) Tatarca kelimelerin söylenişi

2. Tatar dilinin etimolojisi: a) seslilerin telaffuzu; b) sessizlerin telaffuzu; c) ekler; ç) isimler, sıfatlar v.b.'in şahıs, sayı, zaman eklerini almaları; d) fiillerin ad durum ekleri; e) kelime çeşidi olarak fiil; f) cümlede kelimelerin kullanılması.

3. a) Rus harflerin düzeni; b) Rusça-Tatarca sözlük; c) akraba isimleri terimleri tablosu.

Aslında her üç sözlükte Tatar diliyle ilgili belgeler yer almakta.

Her üçünde çeşitli ağızla ait, eskimiş ve şimdi kullanılmayan kelimeler çok sayıda bulunmaktadır.

Demek ki, N.Ostroumov ve A.Voskresenskiy'in sözlüklerinde yer almış ev yapısı, ev nesnelere, yerle ilgili kelimeler daha çok XIX yüzyılda aktif kullanılmaya başlamış, modern dilimizden ise düşmüş, sadece bazı ağızlara kullanılmış olan sözcükler çok sayıda.

Esasen N.Ostroumov ve A.Voskresenskiy'in sözlüklerinde yer almış yiyecek isimlerin çoğuna şimdi Kazan bölgesi Hristiyanlaştırılmış Tatarlar, Kuznetsk, Temnikov, Mişerlerin ağızlarında rastlanmakta.

N.Ostroumov ve A.Voskresenskiy sözlüklerinden yaklaşık elli eskimiş sözcüğü inceledik. Bu sözcükler ictimai-tarihi koşullarda değişmeleri gelişmeleri yüzünden kullanılmaya başlamışlar ve sadece o döneme ait olan sözlüklerde yer almışlardır.

K.Nasıryi'nin Tatarca-Rusça ve Rusça-Tatarca Sözlükleri 'Tatarca-Rusça Lugat Kitabı'

'K.Nasıryi'nin 'Tatarca-Rusça Lugat Kitabı' 1859 yılında hazırlanmaya başlıyor. Fakat onun neşir edilmesi bilmem neden gecikmiş'. Bu sözlüğün neşir edilmesinde kitap ticaretiyle ilgilenmekte olan Fethulla Hemisdulla oğlu Amaşev'in büyük katkısı vardır. Kitap 1878 yılında neşir edilmiş. Sözlük, ilk sırada iki amacı izlemekte: Tatarlara Rusça ve Ruslara Tatarca öğretmekte yararlanmak için çok önemli bir kitaptır. O, 120 sayfadan ibaret ve 2923 kelimeyi içermektedir. Modern hayatımızda bilim adamları ve dil uzmanlarının söylediklerine göre nasılsa bir yabancı dilde konuşmak ve anlamak için 1500-3000 kelime bilmesi yeterlidir. K.Nasıryi, kendi öğretmenlik tecrübelerine dayanarak bunları artık 120 önce kanıtlamıştır.

'Tatarca-Rusça Lugat'ın giriş kısmında K.Nasıryi, Tatar ve Rus dillerinin sesbilgisiyle ilgili kısaca bilgiler vermekte.

Bu sözlük yapısı ve düzenlenmesi yönünden modern sözlüklere çok yakındır. O sözlükte kelimeler alfabe sırasıyla yerleştirilmiş. Söz konusu düzen kelimenin sadece ilk harfine değil sonraki harflerine de aittir. Kelimeler dört sütun olarak yerleşmekte: ilk sütünde Arap alfabesi sırasıyla Arap harfleriyle Tatarca kelime verilmekte, ikincisinde kelimenin Rusça harfleriyle söylenişi, üçüncü sütünde kelimenin Rusça tercümesi ve dördüncü sütünde Rusça kelime Arap harfleriyle verilmekte. Bu yöntem XIX yüzyılda çok yaygınmiş. O dönemde neşir edilmiş bayağı kendi kendine dil öğretme kitaplarında da bu yöntem gözükmüyor. Orada bilim adamları dili öğrenenler için iki dilin imkanlarını, söyleniş ve yazılış özelliklerini yansıtmaya çalışmışlar. Tabii ki bu yöntem, dili daha kolayca öğrenmeye yardım ediyor.

K.Nasıyri'nin 'Rusça-Tatarca' Sözlüğü

K.Nasıyri'nin 1892 yılında neir edilmiş olan Rusça-Tatarca sözlüğü XIX yüzyılın ikinci yarısında hazırlanmış olan şzlüklerin arasında ayrıca önemli çalışmalarındandır. Rusça adı: 'Polniy russko-tatarskiy slovar s dopolneniyem iz inostrannih slov, upotreblyayemih v russkom yazıke kak termini' (Rusçada terim olarak kullanılan yabancı kelimeleri içeren tam Rusça-Tatarca sözlük). O, 264 sayfadan oluşmaktadır.

K.Nasıyri, bu sözlüğünü Tatarlara Rusça öğretme için ders kitabı olarak hazırlamıştır.

'Rusça-Tatarca' sözlük yaklaşık 20 bin kelimeyi içermekte. Sözlüğe kelimeler Rus alfabesi sırasıyla yerleştirilmiş ve o dönem sesbilgisi temelinde yazılmıştır. Tercüme kısmındaki kelimelere Arap harfleriyle verilmekte. Kitabın son sayfasında kelimelerin ilk harflerine göre her yeni harfin başladığı sayfalar yer almakta.Böylece K.Nasıyri sözlüğün yapısını o dönemdeki örnekler temelinde Rus sözlüklerin yapısına uygun şekilde hazırlamış.

'Rusça-Tatarca Sözlük'ün sonunda 'Elfaz Ecnebiye' yani 'Yabancı Kelimeler' diye adlandırılan başlık altında Rusçaya yabancı dillerden alınmış olan kelimeler ve terimler sözlüğü verilmekte. Orada **artilleriya (topçu), antropologiya (antropoloji), barometr (barometre), biskvit (bisküve), ventilyator (vantilator), didaktika (didaktik), konsul (konsulus), lantset (neşter), manuskript (el yazması, manüskri), landşaft (açıkhava resmi), mikrografiya (mikrografi), nevrologiya (nöroloji), orfografiya (imla), planeta (gezegen), reyd (akın), reforma (reform), ritorika (retorik), sistema (sistem), tekst (metin), temperament (huy), hronografiya (kronografi), fotografiya (fotoğraf), ekspert (uzman), etiket (etiket), efir (efir), tsilindr (silindir), yubiler (jübiler)** gibi yaklaşık 1700 ictimai-siyasi, ilmi-teknoloji terimleri yer almakta.

Rusçadaki bu yabancı kelimelerin tercümesini anlamını verme,sözlüğün değerini daha da büyütme ve bu olay, o dönem için yenidir.

M.Yunusov'un Sözlükleri

Mirseyit Yunusov'un adını geniş alan öğrencileri tanımamaktadır. O, adı unutulmuş, kitapları da uzun yıllar devamında kütüphane kitaplıklarında kaybolmuş adamlardandır. Bugün onun 4 sözlüğü bulunmakta: 'Tatarsko-russkiy slovar naibolee upitribitelnih slov i vırajeniy, sostavlenniy... Yunusov'im' (Yunusov'un ... hazırladığı en çok kullanılan Tatarca-Rusça kelimeler ve ifadeler sözlüğü) (1900), 'Tatarca Lugat' (1903), 'Rusça ve Tatarca Lugat' (1903), 'Tatarsko-russkiy slovar naibolee upotribitelnih slov i vırajeniy' (En çok kullanılan Tatarca-Rusça kelimeler ve ifadeler sözlüğü) (1906). İlk sözlük 190 yılında Kazan'da 'Kerimovlar' Ticaret Evi Yayınevinde neşir edilmiş. Kitap, 115 sayfadan oluşmakta, 4848 kelimeyi içermektedir. Toplam olarak 1000 tanedir.

Sözlüğün yapısı hem basit hem de başarılı. Hem Tatarca hem Rusça kelimeler Kiril alfabesiyle verilmekte.

Misyonerler Cemiyeti Sözlükleri

XIX yüzyılda Türk milletlerin dillerini, folklorunu ve etnografyasını öğrenmede Hıristiyan misyonerler büyük katkıda bulunmuşlar. Hıristiyan Ruhani öğretim kurumlarında Tatarca öğretmenleri de söz konusu akımın taraftarlarıymış. Onlar, mükemmel Tatarca diye Hıristiyanlaştırılmış Tatar dilini kabul etmişler ve o derslerinde o şiveleri kullanmışlar, Tatarca'yı da o şive temelinde öğretmişler.

Hıristiyan misyonerler Tatar sözlük bilimi alanında da derin bir iz bırakmışlar. Misyonerler Cemiyeti hazırlamış olan 'Kratkiy tatarsko-russkiy slovar s pribavleniyem nekotorih slavyanskih slov s tatarskim perevodom' (Bazı Slavyan Kelimeleri ve Onların Tatarca Tercümesini İçeren Kısa Tatarca-Rusça Sözlük)'ün beş baskısı vardır (Kazan, 1880. – 55 s., 1882. – 55 s., 1886. – 96 s., 1888. – 96 s., 1891. – 96 s.), fakat onlar incelenmemiş, onlarda toplanılmış olan sözcükler de araştırılmamıştır.

Sözlüğün 2 baskısı M.A.Gladışeva, 1886 yılına ait baskısı M.A.Çirkova yayınevinde neşir edilmiş, son iki baskının ise yayınevi belli değil.

Yukarıda söylediğimizce sözlüğün beş baskısı bulunmakta. Onların büyüklüğü – 10 x 17.5, kelimeler çeşitli konulara bölünerek toplanılmış. Üç baskının hiç farkı yok, dördüncü ve beşinci baskılar daha kalındır. Yazarlar son baskılara yeni kelimeler, yeni konularla ilgili kısımlar, dilbilgisi bilgileri eklemişler.

'Kratkiy tatarsko-russkiy slovar s pribavleniyem nekotorih slavyanskih slov s tatarskim perevodom' (Bazı Slavyan Kelimeleri ve Onların Tatarca Tercümesini İçeren Kısa Tatarca-Rusça Sözlük) diye adlandırılan sözlük üzerine duralm, orada toplanılmış olan kelimelere dil özellikleri aısından tahlil yapalım. Kazan'da M.A.Gladışeva yayınevinde 1880 yılında neşir edilmiş, 55 sayfadan ibarettir. Sözlükteki kelimeler konulara ayrılmış. Toplam 43 konu bulunmakta, 983 kelimeyi içermekte. Konu gupların adları Tatarca ve Rusça verilmiş: **işek aldındaki karaldılar** – stroyeniya na dvore (*avhudaki yapılar*), **aşamlıklar** – s'edobnoye (*yiyecekler*), **jort koşları** – domaşniya ptitsı (*evcil kuşlar*), **sugış koralları** – orujiya (*silah*), **keyemnyar** – odejdi (*giyseler*), **agaç atları** – nazvaniya derevyev (*ağaç isimleri*), **dönya jakları** – strani sveta (*dünya tarafları*), **bağıt** – vremya (*zaman*), **akça isabe** – denejniy sçyot (*para sayımı*), **ulçyaulyar** – vesı (*terazi*), **buyga ulçyau** – merı protyajeniya (*uzunluk ölçüleri*), **siyık nestene ulçyau** – merı jidkosti (*sulu maddeler ölçüsü*), **öy** – dom (*ev*), **öy eçendege nesteler** – veşçi v dome (*evdeki eşyalar*), **cimeşler** – plodi (*yemişler*), **gömbeler** – grıbi (*mantarlar*), **kürenmey torgan nerseler** – veşçi otvleçenniye (*görülmeven eşyalar ya da soyutlar*), **ukıtu nesteleri** – ucebniya veşçi (*öğretim araçları*), **teşley torganuak cennekler** – nasekomıya (*böcekler*), **keyekler** – zveri (*yabaniler*), **cirengeç cennekler** – gadı (*iğrenç hayvanlar*), **jort terlekleri** – domaşniya jivotniya (*evcil hayvanlar*), **eçemnekler** – napitki (*içecekler*), **keşe tenenen sannarı** – sostav çeloveçeskogo tela (*insan vücudu*), **ındırdığı nesteler** – veşçi na gumne (*harman yerindeki eşyalar*), **kır koşları** – dikiya ptitsa (*yabani kuşlar*), **urman kışları** – lesniya ptitsa (*orman kuşları*), **auadığı nesteler** – predmetı nebesniya (*gökyüzündeki cisimler*), **bakça** – ogorod (*bahçe*), **munça** – banya (*hamam*), **cır** – zemlya (*yer, toprak*), **tösler** – tsveta (*renkler*), **balçık eçendege nerseler** – metallı (*madenler*), **taşlar** – kamni (*taşlar*), **nestenen niçeklege** – kaçestva (*nitelikler*), **den sözlere** – slova veri (*dini kelimeler*), **balta ostasının koralları** – plotniçyi instrumentı (*baltacıların araçları*), **timerçe** – kuznets (*demirci*), **aşlıklar** – hleba (*ekinler*), **ulenner** – rasteniya (*bitkiler*), **kıylanu süzlere** – glagolı (*eylemler*). Kelimelerin yazılışı tam sözlükteki gibi verildi. Bu sözlükleri hazırlayanlar da M.Yunusov gibi aynen Kazan Üniversitesi öğretmeni misyoner Nikolay İlminskiy alfabeyi kullanarak yapmışlar.

Bu sözlük, dili öğrenenler için çok uygunmuş. Çünkü yazarlar yabancı dili öğrenmenin bütün inceliklerini bilmişler. Sadece hergün konuşmak için lazım olan en aktif sözcükleri toplamak, onları konulara ayırmak, dile ait olan sesbilgisi kurallarını kullanarak

çalışmak, tercüme işinde de temelde söze söz tercüme etme yöntemini kullanmak yazarların çok bilginç sözlükler hazırlayıcı olduklarını göstermekte.

Bazı sonuçlar:

Sözlüklerde şu devir Tatar edebi diline ait leksik birimler toplanmış ve o sözcüklerin çoğu, esasta, değişmeden modern Tatar edebi dili leksikasının aktif fondunu oluşturuyor.

XIX yüzyılında neşir edilen iki dil sözlüklerinde Türk-Tatar kökenli sözler asıl esas teşkil ediyorlar.

XIX yüzyılında neşir edilen iki dil sözlüklerinde Arap-Farsı dillerinden girmiş yabancı kelimeler de var. Yabancı kelimeler içinde Tatar konuşma dilinde passif olan, nadiren kullanılan birimlere de rastlanır. Bu XIX yüzyılda Tatar dilinin konuşma ve yazma şekilleri arasında farklılıkların çok olmasını gösteriyor.

Sözlüklerde modern Tatar dilinde bulunmayan, ama Türk dilinde aktif kullanılan leksik birimler de yer buluyor. Onlara, ayrıca A.Troyanskiy, L.Budagov, S.Kuklyaşev sözlüklerinde rastlanıyor: **anahtar**-ключь, **yağ** – масло, **temiz**-чистый, **pencere**- окно, **biber**-перець, **bardak**-кувшинь, **eldiven**-перчатки, **akrab**-ближний.

Sözlüklerde yer alan bazı kelimeler modern Tatar edebi dilinde kullanılmıyor. Onlar eskimiş kelimeler sırasına geçmişler.

Bazı sözlüklere lehçeler sözlüğü diyebiliriz. İ.Giganov sözlüğünde Sıbırya Tatatları lehçelerine ait leksik birimler çoksa, N.Ostroumov, A.Voznesenskiy çalışmalarında Hristyanlandırılmış Tatarlar lehçelerine ait sözler çoğunluğu oluşturuyor.

Bu sözlükler Tatar dili leksikasının bir asır siresinde büyüme-değişmesini gözlemeye imkan veren delil oluyorlar ve onlar tarihi leksikoloji, leksikografya için önemli kaynak olarak hizmet gösteriyorlar.

XIX. yüzyılda neşir edilen Rusça-Tatarca ve Tatarca–Rusça sözlükler iki milletin, iki kültürün, iki etnosun biri birine girişerek, biri birini büyüterek, ilerlendirerek yaşamasının aydın örneğidirler.

Bibliografik bilirin

Kononov, A. (1974) **Biobibliograficheskiy slovar otechestvennih turkologov (dooktjarskiy period)**. Moskva: Nauka, 340

Khisamova F. (1999) **Tatarskiy jazik v vostochnoj diplomatii Rossii (XVI – nachalo XIX vv)**. Kazan, 408.

Nogman, M. (1969) **XVII-XVIII jozlerdege rusca-tatarca kuljazma suzlekler**. Kazan, 112/